

אחרית דבר

מבט מאוחר על החברה והמשק בארץ-ישראל המנדטורית

משה ליסק

העיון והמחקר האקדמיים בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט התמקדו מסיבות מובנות, לפחות בראשיתם, בהיבטים המדיניים והפוליטיים החיצוניים – היחסים עם בריטניה המנדטורית, האוכלוסייה הערבית ומדינות ערב – מכאן, ובמאבקים הפוליטיים הפנימיים במפלגות ובתנועות רעיוניות, מכאן. ההיסטוריוגרפיה של כלכלת ארץ-ישראל המנדטורית זכתה לפריחה רק בשלבים מאוחרים יותר. אף על פי כן, לא נשלמה מלאכת המחקר והעיון בתנאי הצמיחה והמיסוד של היישוב כחברה אוטונומית, שיוחסו לה, ובצדק, תכונות רבות של ישות ריבונית, ובפי כול גם כונתה – 'מדינה בדרך'.

יוזמי כרך זה ביקשו לתרום לתרומה להיבטים אחדים, שמסיבות שונות לא מצאו את מקומם בתוך הסיפור הכולל או בסיפור ההתפתחות הכלכלית והחברתית של היישוב. לפיכך ימצא הקורא בכרך זה מגוון של נושאים, כגון סקירה על מגמות במחקר הכלכלי-חברתי, בנקאות וקואופרציה, היבטים מרחביים, המשק והחברה הפלשתיניים, רווחה וחינוך, דמוגרפיה, קרקע, עבודה וכן סוגיית המגדר.

מגוון הנושאים בהיסטוריה של היישוב היהודי וכן מגמות היסטוריוגרפיות ביקורתיות ופוסט-ציוניות הביאו לעמעום עצמתה הממשית של המסגרת הכוללת שבתוכה התנהלו חיי היישוב היהודי.¹ המאמר שלהלן מבקש לשוב ולשרטט את קווי המסגרת הזאת, תוך שהוא מתמקד בשוק העבודה המנדטורי כמקרה מייצג.

כל דיון בהיסטוריה הפוליטית, התרבותית, החברתית ואפילו הכלכלית של היישוב היהודי חייב לקבל כהנחת יסוד את העובדה המכרעת שהיישוב היהודי, מתחילת דרכו, ביקש להתבדל מהאוכלוסייה הערבית, וראה בברכה את צמיחתה של חברה דואלית. התביעה לנורמליזציה, ליצירת חברה יהודית 'ככל הגויים', שהיתה חלק מהאידאולוגיה הציונית, כללה את השאיפה לטרנספורמציה של המבנה המקצועי של העם היהודי וליצירת שכבה של

1. על הגישות הביקורתיות ראו מאמרי: 'סוציולוגים' ביקורתיים ו'סוציולוגים' ממסדיים בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידאולוגיים או שיח אקדמי ענייני? פ' גינסור וא' בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו – גישות מחקריות ואידאולוגיות (עיונים בתקומת ישראל – סדרת נושא), קריית שדה-בוקר תשנ"ו, עמ' 60-98.

עובדי כפיים בחקלאות ובתעשייה. מהתביעה למימושה של מטרה זו השתמעה החתירה למבנה ריבוני שלם, שבו האוכלוסייה היהודית מפורזת על פני כל קשת התעסוקות. החתירה למעבר ממקצועות שלישוניים למקצועות שניוניים וראשוניים היתה מנוגדת לתהליכי העיור ופיתוח השירותים בארצות מפותחות, ועל כן גם היתה כרוכה בגלורפיקציה של עבודת הכפיים בכלל ועבודת החקלאות בפרט.² מימושה של אידאולוגיה זו בארץ-ישראל היה מותנה בהפרדת המשק היהודי והחברה היהודית מהמשק הערבי ומהחברה הערבית. לפיכך, סיפור תולדותיו של היישוב היהודי ב'מדינה שבדרך' הוא סיפורו של תהליך פירוד הדרגתי מהמסגרת החברתית והמשקית הדו-לאומית בד בבד עם גידולו הדמוגרפי של היישוב ועם התרחבותם של התיישבות, המשק והמערכת הפוליטית שלו. גידול האוכלוסייה היהודית, גידול היקף ההון המושקע, הרחבת המסגרת הטריטוריאלית של ההתיישבות היהודית וההכרה המדינית שניתנה למוסדות הלאומיים מאז כינון המנדט הבריטי, יצרו את התנאים שאפשרו התבדלות גוברת והולכת של היישוב היהודי בארץ-ישראל.³

עיקרה של בעיית ההתבדלות הכלכלית היתה נעוצה באופיו של המשק הערבי – משק אגררי, מבוסס על חקלאות עתירה בעבודת כפיים – שיכול משום כך להתחרות בהצלחה בחקלאות היהודית המתהווה. בנוסף לכך היה המשק הערבי נתון, מראשית המאה העשרים, בתהליך של פליטת כוח עבודה חקלאי, שיצר, כמו בארצות מתפתחות אחרות, היצע רב של כוח עבודה בענפים הלא חקלאיים ובעיקר בענפי השירותים.⁴ יתר על כן, אפשרויות התעסוקה שנוצרו בארץ בעקבות יבוא ההון היהודי וההתיישבות הציונית שימשו אבן שואבת לפועלים מארצות סמוכות, בייחוד מדרום סוריה (אזור החורן), אם כי – לפי מחקרו של יעקב מצר – לא היו ממדי הגירה זו כה גדולים כפי שנטו בני הזמן וחוקרים שונים לשער.⁵ עקב תהליכים אלה נעשה הפועל הערבי, שנפלט מהמשק הערבי, למתחרהו של הפועל היהודי על אותו היצע מוגבל של מקומות עבודה, שנוצר בשל יבוא ההון היהודי. היה על המעסיקים היהודים, בעיקר איכרי המושבות וקבלני הבניין, לבחור אם להעסיק פועלים ערבים זולים או פועלים יהודים יקרים ומאורגנים. נוצר אפוא ניגוד אינטרסים פנימי ביישוב היהודי בין גורמים שהיו מעוניינים בראש ובראשונה בתעסוקה לפועל היהודי, ולכן גם היו מוכנים לשלם את המחיר הכלכלי של הפרדה בין המשק היהודי לערבי, ובין רבים מאיכרי המושבות הוותיקות

2. M. Lissak, 'Patterns of Change in Class Structure in Israel', *The Jewish Journal of Sociology*, vol. VII, No. 1 (June 1965), pp. 46-67; ש' אלמוג, 'פרודוקטיביזציה, פרולטריוזיה ועבודה עברית', בתוך: ש' אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 41-70.

3. J. Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998; ראו: J. Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998.

4. ראו: צ' זוסמן, פער ושוויון בהסדרות 1939-1920: ההשפעה של האידאולוגיה השוויונית והעבודה הערבית על שכרו של העובד היהודי בארץ-ישראל, רמת-גן 1974, עמ' 36-37; Metzger, *The Divided Economy*, pp. 117-137.

5. Metzger, *The Divided Economy*, pp. 31-32.

מבט מאוחר על החברה והמשק בארץ-ישראל המנדטורית

שהעדיפו את השיקול הכלכלי ולא נענו ללחצים הפוליטיים התובעים 'עבודה עברית' בלבד.⁶ לפיכך נעשתה שאלת העבודה הערבית והתוצרת הערבית לאחד ממוקדי הקונפליקט הפנימי ביישוב היהודי, ולעתים גלש הוא מוויכוח ציבורי להתנגשויות אלימות.⁷ אף שלכאורה נושא המחלוקת היה מצומצם משאלת הפרדת המשק היהודי מהמשק הערבי בכללותה, ההתנגדות של איכרי המושבות לעבודה עברית בלעדית היתה מלווה בניסיון להטיל ספק בתבונה הפוליטית שבהעמקת הפער החברתי והכלכלי בין שני חלקי האוכלוסייה.⁸

תוצאות המאבק לא היו חד-משמעיות. ראשית, האיכרים לא היו עשויים מקשה אחת. לצד 'התאחדות האיכרים' התקיים פלג של איכרי המושבות - 'האיכרים הלאומיים' - ואלה קיבלו על עצמם את עקרון העבודה העברית.⁹ מצד אחר, בתקופות של משבר כלכלי גדל היצע הפועלים היהודים בחקלאות (בעיקר בפרדסנות העתירה בעבודת כפיים). אשר על כן, העבודה העברית הפכה לנושא של מחלוקת חריפה בעיקר בתקופות ששררה בהן אבטלה במשק היהודי. דבורה ברנשטיין מראה במאמרה בכרך הזה באיזה מגוון של שיטות נקטה הסתדרות העובדים כדי להפריד בין יהודים לערבים בשוק העבודה, גם במקומות שלא היתה לה שליטה בהם, כמו בפלחים מסוימים של המגזר הממשלתי.¹⁰

גורם נוסף שהשפיע במידה ניכרת על ההפרדה בין המשק היהודי לערבי בתחום התעסוקה היה הלחץ הציבורי הנגדי ברחוב הערבי, שפעל, בתקופות של מתיחות בין יהודים לערבים, באותו כיוון שבו פעל הלחץ הפוליטי הפנימי בציבור היהודי. בדרך זו השפיעו החרם הערבי והשביתה הכללית עם פרוץ מאורעות 1936 על הפחתה ניכרת במספר הפועלים הערבים שהועסקו בפרדסי היהודים. את ניצחונה הסופי נחלה אפוא האידיאולוגיה של 'כיבוש העבודה' בידי פועלים עבריים בעיקר בכוח ההתבדלות שכנגד של היישוב הערבי במאורעות 1936-1939. לפיכך, באופן פרדוקסלי סייעו מאורעות אלה להגשמת הרעיון של בניית משק וחברה יהודיים אוטונומיים בארץ-ישראל.

הגורם האחרון שהשפיע על היחסים הכלכליים בשוק העבודה בין יהודים לערבים היה

6. ביטוי חוזר ונשנה לעמדה זו אפשר למצוא בכתב-העת של 'התאחדות האיכרים' - בוסתנאי. למשל, בוסתנאי מ-16 באוקטובר 1929, וכן בוסתנאי, גיליון ב, שנה ג (1931), 11 במרס 1931 ו-25 בנובמבר 1931. ולדיון מפורט ומעמיק בנושא זה ראו: א' שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית, 1939-1929, תל-אביב תשל"ז.

7. מההתנגשויות האלימות זכורים ביותר 'מאורעות הקטיף' שהתקיימו בדצמבר 1927 בפתח-תקווה ו'מלחמת משמרות העבודה' במאי 1934 בכפר-סבא. וראו במפורט אצל שפירא, המאבק הנכזב.

8. ראו לעיל, הערה 6; וכן: נ' קרלינסקי, פריחת ההדר: יזמות פרטית ביישוב, 1939-1890, ירושלים תשס"א, עמ' 27-57.

9. ראו, ש' זקיף, גולה ומולדת, מגדיאל 1955; שפירא מראה כי עיקרון זה יושם אצל האיכרים הלאומיים בעיקר בשנים הראשונות להתיישבותם. עם התרחבות משקם העסיקו אף הם פועלים ערבים. ראו: שפירא, המאבק הנכזב, לפי המפתח.

10. ראו מאמרה של ברנשטיין בכרך זה וכן: D. S. Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, Albany, N.Y. 2000. ד' דה-פריס, אידיאליזם וביורוקרטיה: שרישה של חיפה האדומה, תל-אביב תשמ"ט.

מלחמת העולם השנייה. סגירת שוקי היצוא והפסקת הבנייה הפרטית צמצמו מאוד את ההזדקקות לפועל הערבי במשק היהודי. יש לציין כי הסקטור שהתפתחותו קיבלה תנופה גדולה ביותר בתקופת מלחמת העולם השנייה היה דווקא הסקטור התעשייתי, שמלכתחילה לא היתה בו בעיה של עבודה ערבית.¹¹

ואולם, הגורם העיקרי להצלחת ההפרדה בין שני המשקים בתחום התעסוקה היה העובדה שההתנגשות בין התביעות האידאולוגיות ובין כוחות השוק הצטמצמה לרובד הנמוך בסולם הריבוי של החברה היהודית. הפועלים המקצועיים, ועל אחת כמה וכמה העובדים במקצועות של הצווארון הלבן, התחרו בהצלחה עם העובד הערבי החסר אז, על פי רוב, השכלה ומיומנויות מינימליות שהיו דרושות בעבודות הצווארון הלבן.

גורם נוסף שהקל על השאיפה לאוטרקיה תעסוקתית במשק היהודי היה התביעה של האוכלוסייה היהודית לרמת שירותים ציבוריים גבוהה מזו שסיפקה ממשלת המנדט, כגון שירותי הבריאות, החינוך והסעד, וכיוצא בהם.¹² בנסיבות אלה נוצר היצע של משרות לבעלי מקצועות חופשיים ואנשי צווארון לבן בתוך המערכת המוסדית של היישוב. האינטליגנציה היהודית לא התחרתה על משרות עם הפקידות הקולוניאלית, כמו קבוצות אינטליגנציה בארצות מתפתחות, ובוודאי שלא היה עליה להתחרות עם האינטליגנציה הערבית.¹³

בסיכומו של דבר, יחסי הגומלין בין שני המשקים היו מצומצמים למדי ולא סימטריים. בספרו *The Divided Economy of Mandatory Palestine* מצר מתאר ומנתח בהרחבה ובאופן מפורט את היחסים הדואליים בין המשק היהודי ובין המשק הערבי בארץ־ישראל המנדטורית. במאמרו בכרך זה מוסיף מצר ומתאר גם את המחלוקות ההיסטוריוגרפיות בין תפיסות א־פריוריות דדוקטיביות פוסט־ציוניות ו'ביקורתיות', המתוחות ביקורת על פרדיגמת המשק והחברה הדואליים, ובין התפיסות האינדוקטיביות (כמו זו של מצר עצמו), המאששות על סמך מגוון של נתונים את קיומו של משק דואלי בארץ־ישראל בתקופת שלטון המנדט.¹⁴ מצב זה שיקף לא רק התנהגות הנובעת משיקולים כלכליים אלא גם את מערכת הלחצים

11. ראו: ד' הורוביץ, הכלכלה הארץ־ישראלית בהתפתחותה, תל־אביב תש"ח, עמ' 217-227; נ' גרוס וי' מצר, 'ארץ־ישראל במלחמת העולם השנייה: היבטים כלכליים', בתוך: נ' גרוס, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס, עמ' 300-324.

12. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל־אביב 1977, פרק 3. מאמריהם של שפרה שורץ ואברהם דורון בכרך זה, המתארים ומנתחים את התפתחות מערכת הרפואה (היהודית) ואת מדיניות הממשלה המנדטורית בשאלת התפתחות שירותי הרווחה, מבהירים היטב מצב זה.

13. על מיעוט בעלי השכלה תיכונית ועל־תיכונית בקרב האוכלוסייה הערבית ראו, הורוביץ וליסק, שם, לוח מס' 6, עמ' 26.

14. Z. Lockman, *Comrades and* וכן: Metzger, *The Divided Economy*, pp. 1-28, 200-212. *Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, Berkeley and Los Angeles 1996; M. Shalev, *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford 1992

מבט מאוחר על החברה והמשק בארץ ישראל המנדטורית

הפוליטיים לבידול בין שני המשקים. מערכת זו נבעה בראש ובראשונה מהתפתחותו של מרכז פוליטי בעל סמכות בתוך היישוב עצמו.

התופעה של מרכז סמכות לא ריבוני של אוכלוסייה בעלת קווי היכר לאומיים, דתיים או לשוניים, שבהיעדר בסיס עצמה כפייתי מבסס את סמכותו במידה רבה על משאבים נורמטיביים – אינה אופיינית ליישוב היהודי דווקא. אפשר למצוא תופעות דומות בתנועות לאומיות החותרות לפרוק את עולו של שלטון זר מעליהן או בתנועות ספרטיסטיות בחברות רב-לאומיות. ייחודו של המרכז הלאומי של היישוב היה דווקא בהיקף המשאבים התועלתניים שעמדו לרשותו ובדרך שהוא עשה בהם שימוש. הכוונה לשני סוגי משאבים. הסוג האחד – משאבי הון, לרבות משאבי קרקע; הסוג השני – משאבי כוח אדם או הון אנושי. אשר לאחרונים, היתה בעיה בגיוס כוח זה בתפוצה והעברתו לארץ, ובעיית מציאת תעסוקה בשבילו בארץ.

המכנה המשותף לכל המשאבים הללו היה נדירותם. הדבר גרם לפער בין המשימות שהציבה לעצמה התנועה הציונית ובין האמצעים שעמדו לרשותה לשם הגשמתן. המחסור בהון להשקעה ולמימון הפעילות השוטפת היה נושא עיקרי בדיונים של מוסדות התנועה הציונית והקונגרסים הציוניים בכל התקופות, והוא שהכתיב במידה רבה את היקף רכישות הקרקע ואת היצע מקומות העבודה שהיה ביכולתם של מוסדות התנועה להציע לעולים. זאת בניגוד לסקטור הפרטי, שהיה רוכש הקרקע הגדול והמעסיק הגדול של התקופה. לעומת זאת, גיוס כוח האדם לעלייה הושפע הן ממצב היהודים בתפוצות ועוד יותר ממכסות העלייה של ממשלת המנדט, שגרמו לכך שכמעט במשך כל תקופת המנדט היה מספר העולים בפועל קטן ממספר המבקשים לעלות.¹⁵ בתקופות של משבר, כמו בתקופת משבר העלייה הרביעית (1925-1929), המחסור החמור באמצעים והפער בין התביעות לסיוע ובין היקף המשאבים הזמינים הגבירו את הלחץ על מנגנוני הקצאת המשאבים והחריפו את המריבות והמחלוקות הפנימיות. מריבות אלה פחתו בתקופות של היצע גדול יותר של משאבים, כמו בתקופת העלייה הגרמנית לאחר שעלה היטלר לשלטון.¹⁶

עיקרו של המאבק על חלוקת תקציב ההסתדרות הציונית התנהל בין תנועת העבודה לסקטור הקרוי 'אזרחי'. תביעותיה של תנועת העבודה למנת תקציב גדולה מחלקה היחסי באוכלוסייה, כפי שהוא מתבטא בכוחה האלקטורלי, קדמו לתקופה שבה הגיעו אישיה לעמדות מנהיגות ראשיות בתנועה הציונית. תביעות אלה התבססו על טענה כפולה: מצד אחד טענו נציגי תנועת העבודה כי לסקטור הפרטי יש אמצעים משלו מכוח יבוא ההון הפרטי, ואילו 'העלייה העובדת' משוללת אמצעים לחלוטין ויש להבטיח לה התיישבות או תעסוקה וסיוע בעתות אבטלה. מהצד האחר, העלו דוברי תנועת העבודה את הטענה שציבור

15. ראו מאמרה של אביבה חלמיש בכרך זה.

16. ד' גלעדי, היישוב בתקופת העלייה הרביעית, 1924-1929: בחינה כלכלית ופוליטית, תל-אביב תשל"ג, פרק 6; נ' גרוס ו' מצר, 'מימון ציבורי במשק היהודי בתקופת בין המלחמות', בתוך: נ' גרוס, לא על הרוח בלדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס, עמ' 105-171.

העובדים הוא הנושא העיקרי בנטל המשימות הציוניות החלוציות ולפיכך תביעותיה הכספיות אינן נושאות אופי מעמדי או מפלגתי, אלא לאומי ציוני.¹⁷ בהקצאת משאבים למפעלים הכלכליים וההתיישבותיים של חברי תנועת העבודה ראו הם תשלום תמורת משאבי כוח העבודה שהעמידה תנועת העבודה לרשות המפעל הציוני, אך לא פחות מכך גם ביטוי חומרי למקום המרכזי שתפסה תנועת העבודה באידאולוגיה ובחזון החברתי בתוככי התנועה הציונית.¹⁸ התחזקות מעמדה של תנועת העבודה בהנהלה הציונית בשנות השלושים לא שינתה מעיקרם את העקרונות שלפיהם חולקו התקציבים בין המגורים השונים, אולם היא שינתה את מעמדה במסגרות שקבעו את חלוקת המשאבים. מעתה לא היו נציגיה בחזקת תובעים בלבד, אלא גם שותפים להכרעות על חלוקת התקציבים ואופן השימוש בהם. בהיותם בעלי אוריינטציה פוליטית כוחנית מובהקת, לא נמנעו נציגי תנועת העבודה מלנצל את מעמדה לחיזוק הסמכות הפוליטית של ההנהלה הציונית שבה הם תפסו עמדות מפתח. לצד המחלוקת על עקרונות חלוקת התקציבים בין תנועת העבודה ובין החוגים האזרחיים, רווחו גם בתנועת העבודה ויכוחים ומאבקים על הקצאת משאבים. מאבקים כאלה התנהלו, למשל, בין התנועות ההתיישבותיות ובין ראשי המפעלים הכלכליים של ההסתדרות הכללית וכן בין התנועות ההתיישבותיות השונות לבין עצמן. המחלוקת בין תנועות ההתיישבות בלטה עוד יותר בכל הנוגע למשאב נדיר אחד – קרקע להתיישבות.¹⁹ משאב זה הועמד לרשותן של אותן תנועות שייצגו כוח אדם זמין להתיישבות. במילים אחרות, היה פה חליפין של משאבים חומריים תמורת שירותים למשימות הלאומיות העיקריות של התיישבות וביטחון. כמו שהתחרות בתחום גיוס כוח האדם בתפוצה והבאתו לארץ התמקדה בשאלת רישיונות העלייה, כך היה המאבק סביב קליטת העולים בעבודה כרוך בשליטה על מנגנוני הקצאה של מקומות עבודה לעולים. שלושה היבטים היו לעניין זה. אחד היה הבטחת המונופולין של העובד היהודי בשוק העבודה היהודי נוכח התחרות עם העבודה הערבית הזולה; היבט אחר היה הניסיון למנוע תחרות חופשית בין העובדים היהודיים בשוק העבודה באמצעות שימוש במושגים שהיו מקובלים בתנועת העבודה, כמאבק על 'עבודה מאורגנת'; היבט נוסף הוא חתירתה של ההסתדרות הכללית למעמד מונופוליסטי או לפחות דומיננטי בקרב ארגוני העובדים ביישוב.

בעיית השליטה בשוק העבודה, בשלושת היבטיה, היתה נושא בולט של מחלוקת, ובעיה חריפה מבעיית תנאי העבודה והשכר. השכר ותנאי העבודה נקבעו בעיקר לפי מידת הביקוש וההיצע בשוק העבודה, אם כי מעסיקים שהתחייבו להעסיק 'עבודה מאורגנת' קיבלו עליהם

17. ראו, ד' גלעדי, 'ההסתדרות הציונית וההתיישבות העובדת – יחסי גומלין (1908-1948)', בשער, מס' 3 (1971), עמ' 249-250; ובמפורט אצל: י' מצר, הון לאומי לבית לאומי, 1919-1921, ירושלים תשל"ט.

18. ראו: מצר, הון לאומי לבית לאומי.

19. עד 1937 נרכשו, אם באמצעות המוסדות הלאומיים או באמצעים פרטיים, כ-5% מכלל השטח של ארץ ישראל המערבית וכ-10% מכלל השטח הראוי לעיבוד. אולם מתוך זה רק 25% נרכשו על ידי המוסדות הציוניים הרשמיים. השאר היה בבעלות המגזר הפרטי. עד 1948 נתוספו לא יותר מ-2-3 אחוזים לשטח זה.

מבט מאוחר על החברה והמשק בארץ ישראל המנדטורית

גם התחייבות לשלם שכר גבוה מהשכר שהיה נהוג בשוק העבודה הלא מאורגן. מצד אחר, שלושת ההיבטים הללו של שאלת השליטה בהקצאת מקומות עבודה היו כרוכים בקונפליקט חריף ובמאבקים בעלי אופי פוליטי מובהק.

בתחום המאבק על עבודה עברית ניצבו כל הארגונים, בלא הבדל מפלגה וגוון פוליטי, מול המעסיקים הפרטיים בענפי החקלאות והבניין. מבין שתי קבוצות מעסיקים אלה בלט ארגון של המעסיקים הפרטיים בחקלאות המטעים, 'התאחדות האיכרים', שהיה לא רק ארגון מעסיקים אלא גם מסגרת פוליטית. עקב כך היה למחלוקת על עבודה עברית גם ביטוי אידאולוגי. בשעה שדוברי תנועת העבודה ראו בהעסקת פועלים ערבים במשקים ובמפעלים של המעסיקים הפרטיים התנכרות למפעל הציוני, מתוך חתירה להפיק רווחים מניצול עבודה זולה, טענו דוברי 'התאחדות האיכרים' כי לצורך הקמת משק רווחי המסוגל להתחרות בחקלאות הערבית, יש לקיים משק פרטי המבוסס על תנאי עבודה שלא יכבידו על האיכר בתחרות זו. לפיכך הציגו דוברי האיכרים את עקרון העבודה העברית הבלעדית ואת התביעה לתנאי שכר טובים כסותרים זה את זה.²⁰

שאלה העבודה המאורגנת התמקדה באותה מסגרת מוסדית שכונתה 'לשכת העבודה'. תנועת העבודה שללה פלורליזם של לשכות עבודה, שיאפשר לכל ארגון עובדים להקים לשכת עבודה משלו, והלשכות יתחרו זו בזו על מקומות העבודה. המאבקים על 'עבודה עברית', 'עבודה מאורגנת' ועל עמדת מונופולין בתחום ייצוג העובדים לפני המעבידים התנהלו על רקע שוק עבודה שונה בתכונותיו משוקי העבודה של ארצות אחרות, שבהן פעל איגוד מקצועי מפותח ומסופץ. החברה היישובית, כ'חברה חלקית' לא ריבונית, היתה חסרת הגדרה ברורה של גבולות המערכת הפוליטית בשל הסתירה בין שדה הסמכות של המרכז הלאומי, שנקבע לפי הגדרה לאומית, ובין שוק החליפין הכלכלי, שנשאר פתוח לתשומות לא מבוקרות בחלקן ממרכיב האוכלוסייה הערבית. החברה היישובית גם לא עברה תהליכי תיעוש, שנתנו את אותותיהם בהתפתחות שוק העבודה בארצות שעברו את שלב המהפכה התעשייתית, וממילא לא היה כוח העבודה ביישוב היהודי פרי הגירה פנימית ואף לא תוצאה של טרנספורמציה בקרב אוכלוסייה קיימת. לגורמים אלה היתה השפעה על מידת האוטונומיה של עקרון ההיצע והביקוש ביחסי העבודה ובוויסות משאבי כוח האדם.

אף על פי שממשלת המנדט הבריטי דגלה בעקרון שוק העבודה החופשי, גרמו הפיצול הלאומי של כוח העבודה והרכבו של כוח האדם היהודי, שהגיע לארץ בחלקו הגדול באמצעות הגירה מאורגנת ולא בדרך של נידות עובדים ספונטנית, למניעת תחרות חופשית בשוק העבודה. גלי העלייה, יבוא ההון, תנועת הבנייה, היקף ההתיישבות החקלאית מתקציבי המוסדות הלאומיים ומאבקים בין ארגוני העובדים – כל אלה השפיעו על ההיצע והביקוש של העובדים בענפים השונים וגרמו לתופעות של אייזיכות בשוק העבודה. הדבר בא לידי ביטוי בניידות עובדים גדולה וביצירת מחסומים בענפים מסוימים עקב חוסר התאמה בין הענפים שנוצר בהם ביקוש קוניוקטורלי ובין ההכשרה המקצועית של העובדים. הממד

20. לסיכום גישות אלו ראו: שפירא, המאבק הנכזב.

הפוליטי של יחסי העבודה התבטא בראש ובראשונה באופי התארגנותם של העובדים. בתחום זה קדם החתך הפוליטי לחתך הפונקציונלי-ענפי, שכן כל אחד מארגוני העובדים פעל בענפים שונים ובמקומות שונים. החלוקה הפונקציונלית היחידה שנשמרה היתה בין ארגוני עובדים מזה ובין ארגוני מעסיקים מזה. ארגוני העובדים לא היו עשויים מקשה אחת. היו ארגוני עובדים שייחודם היה פוליטי-אידאולוגי, כהסתדרות העובדים הכללית, הסתדרות העובדים הלאומית וארגון הציונים-הכלליים; ארגוני עובדים שבסיסם היה פוליטי-דתי, כהסתדרות הפועל-המזרחי, והסתדרות אגודת-ישראל; וכן הסתדרויות פועלים עדתיות כהסתדרות הפועלים התימנית וארגון העובדים הספרדים.²¹

ביחסי הגומלין בין הקבוצות השונות בשוק העבודה התנהל מאבק על שלושה סוגי משאבים: משאבים כלכליים, ובכללם הון אנושי; משאבים פוליטיים; משאבי סולידריות שהיו כרוכים בשאלת הנאמנות האידאולוגית למפלגות ולתנועות השונות. המשאבים הכלכליים כללו לא רק מקומות תעסוקה לכוח האדם המצוי, אלא גם אמצעים ליצירת מקומות תעסוקה חדשים ולהכשרת כוח אדם חדש. בהקשר זה ראויים לציון לא רק ההתיישבות החקלאית ובינוי המשק ההסתדרותי, אלא גם הקמת מנגנוני מוסדות המרכזו הלאומי ומרכזי המשנה שקלטו כוח אדם במקצועות של צווארון לבן. באמצעות המשאבים הפוליטיים גויסו קבוצות שונות כדי להפעיל לחץ פוליטי במאבקייהן בתחום יחסי העבודה. דוגמאות בולטות לכך הן הגיוס הפוליטי שיזמה ההסתדרות בסכסוכי הקטיף בשנים 1929-1935 לאיוש משמרות של עובדים שימנעו מעובדים ערבים להיכנס לפרדסים,²² והגיוס להפגנות שעוררו את דעת הקהל בארץ ומחוצה לה. משאבי הסולידריות נקשרו ביחסי העבודה באמצעות החפיפה שהתקיימה בין מסגרות ארגוניות לאספקת עבודה ושירותים הקשורים בעבודה ובין מסגרות שעסקו באינדוקטרינציה פוליטית.

לאפשרות להמיר משאבים מסוג אחד במשאבים מסוג אחר היתה השפעה בולטת על המאבקים הפוליטיים ביחסי העבודה. אפשרות זו קבעה במידה רבה את כושר המיקוח של קבוצות שונות שפעלו בשוק העבודה. כך, למשל, נבצר מהאיכרים לנצל את מלוא כוח המיקוח הכלכלי שלהם מכיוון שלא היה קל להמירו במשאבים פוליטיים. לעומת זאת, הסתדרות העובדים היטיבה להמיר משאבים פוליטיים במשאבים כלכליים, ודוגמה בולטת לכך הוא המאבק על עבודה עברית. במאבק זה הפכו נורמות אידאולוגיות בעלות לגיטימציה לאומית וכוח הגיוס הפוליטי של ההסתדרות לאמצעים להבטחת מקומות עבודה לחבריה. על רקע זה מסתברת חשיבותה המכרעת של העלייה בגיבושה של המערכת הפוליטית של היישוב.²³ בחברות שלא נוצרו בתהליך של הגירה, היקף כוח האדם הזמין הן לצורך שוק העבודה הן לצורך פוליטי הוא נתון; לעומת זאת, בחברות הגירה היקף כוח האדם משתנה בהתמדה בהתאם לממדי ההגירה. בנסיבות אלה השליטה באפיקי 'יבוא' כוח האדם מחוץ למערכת והיקלטותו בה עשויות לשנות את מאזן הכוחות הפוליטי בחברה. יתר על כן,

21. ראו, הורוביץ וליסק, מיישוב למדינה, פרק 4, לוחות 6-7.

22. ראו, הורוביץ וליסק, מיישוב למדינה, עמ' 37-38.

מבט מאוחר על החברה והמשק בארץ ישראל המנדטורית

בתהליך הזה תלותם של הנקלטים בקולטים מהווה גורם מסייע לסוציאליזציה פוליטית, בייחוד כאשר מדובר במצב שבו המערכת הקולטת מייצגת תנועה פוליטית אידאולוגית ותהליך העלייה עצמו כרוך במניע אידאולוגי. קיומן של קבוצות עילית פוליטיות, כמו תנועת הפועלים, בעלות עורף תנועתי מסוים שהשכיל לנצל מצב דברים זה לצורך גיוס פוליטי ובינוי מוסדות, תוך קיום זיקה למרכז הלאומי, נתן את אותותיו הן במאבק בערבים עד להקמת מדינת ישראל והן בעימות היהודי-ערבי של שנת 1948, שבעיצומו נעשה היישוב למדינה ריבונית, שהרי ללא עילית פוליטית נחושה ובעלת סמכות אי-אפשר לגייס חברה למאבק מזוין. עם זאת, האוריינטציה הממלכתית שפיתחו תנועת הפועלים ותנועות פוליטיות אחרות אינה צריכה להוביל למסקנה, כמו שניסו לשכנע אותנו בתקופה האחרונה,²⁴ שאוריינטציה זו סילקה לחלוטין את הניסיונות, בייחוד מצד תנועת הפועלים, לגבש סדר חברתי חדש ליישוב היהודי. תהליך בניין הבית הלאומי ליהודי ארץ-ישראל היה מלווה במאמץ אינטלקטואלי, תרבותי ופוליטי, ליצירה של סדר ריבוני חדש, שונה מזה שאפיין את הקהילות היהודיות בארצות מוצאן, בעיקר במזרח אירופה. תנועת הפועלים ניסתה ליצור ולבסס מעמד פועלים יהודים שיהיה בסיס כוחה ובאמצעותו תממש היא את חזונה החברתי – יצירת חברה סוציאל-דמוקרטית. תנועה זו הודרכה על ידי אידאולוגיה ודימויי סדר חברתי, וניסיונה לממש אותם התבסס כאמור על גיוס והפעלה של כוח אדם ומשאבים כלכליים ואחרים, מתוך האילוצים הכלכליים והפוליטיים, הפנימיים והחיצוניים שהיו קיימים בחברה היישובית הלא ריבונית. אין חולק על כך שאילוצים אלה פגמו קשות ביכולת המימוש של החזון, אבל אין בכך כדי לגרוע מחשיבותם וכנותם של המאמצים למסד סדר חברתי חדש.

לסיכום, שלושה ממדים היו לאסטרטגיה של תנועת הפועלים. ואלה הם:

1. ניצול רישיונות העלייה לארץ-ישראל – הסרטיפיקטים שנתנה ממשלת המנדט – על ידי הנהגת היישוב כדי להבטיח את עלייתם של אנשים בעלי תכונות דמוגרפיות, תעסוקתיות, השקפת עולם וזיקה ארגונית ופוליטית לתנועת הפועלים. זוהי דוגמה מובהקת לשימוש במכניזם זה על מנת להשעות הכנסת אנשים 'לא רצויים' לתוך המערכת.
2. ניסיון לנכס רק לעצמה את מלוא היוקרה החברתית שהיתה כרוכה בהשתתפות במפעל ההתיישבות בארץ-ישראל, ובייחוד בפיתוח החקלאות והכפר העברי הקואופרטיבי והקולקטיביסטי (המושב והקיבוץ). בנוסף לכך הוקדשה מחשבה רבה לגיבוש הסולידריות של מעמד הפועלים על ידי טיפוח סמלי סטטוס ו'תרבות פועלית' מגוונת.
3. מאבק פוליטי וכלכלי, לא רק במעבידים, אלא גם במידה לא קטנה של חריפות בשכירים, שמסיבות שונות לא היו מוכנים להצטרף להסתדרות הכללית. תנועת הפועלים לחמה בפועלים לא מאורגנים הן מנקודת ראות טריידיוניסטית הן מנקודת ראות פוליטית, ומנעה מהם ככל יכולתה קבלת שירותים שונים כל עוד לא הצטרפו לשורות ההסתדרות,

23. ראו מאמרה של חגית לבסקי בכרך זה.

24. ראו, למשל, ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית

שהיתה בתקופה ההיא ספקית שירותים חברתיים בעלי אופי ממלכתי מובהק (חינוך, בריאות, שיכון וכו').

מאחורי האסטרטגיה של בינוי המעמד של תנועת הפועלים עמדו כמה עקרונות נורמטיביים בסיסיים. אמנם במשך השנים חל בעקרונות אלה כרוסום רב, בין היתר בגלל האילוצים הכלכליים והדמוגרפיים שבתוכם פעלה החברה היישובית. עם זאת, רישומן של נורמות אלה, גם במישור האופרטיבי וגם בפולמוסים הציבוריים, ניכר עד מאוד. דוגמאות אחדות לנורמות אלה, או מוטב לומר, דימויי סדר ריבודי אידאלי הן: ראשית, שוויון אופטימלי בין חברי הקהילה היהודית בכל הנוגע באפשרויות של גישה למשאבים, נכסים ושירותים, ושימוש בהם. שנית, הקצאת תגמולים המותנית בראש ובראשונה במידת התרומה של הפרט לקולקטיב. כך, למשל, כל אלה שעסקו ב'כיבוש העבודה' היו המועדפים וחשובים מכל מי שלא עסק בכך. שלישית, פסילת כל התארגנות על בסיס אתני וארץ מוצא. ניתנה העדפה להתארגנויות וולונטריות, שמבחינת צורתן היו אידאולוגיות פוליטיות ומבחינת תוכןן נועדו להציע פתרונות אוניברסליים בני יישום גם בקרב היישוב היהודי. רביעית, מתן לגיטימציה, אף כי מסויגת, לקונפליקט המעמדי. ההסתייגות היתה שיש להעדיף מסגרות פרלמנטריות ואמצעי תקשורת הנתונים לבקרה ציבורית על כל מסגרת אחרת (כיכרות, אלימות אישית וכו'). אף על פי כן, לעתים מזומנות גלשו הקונפליקטים מעבר למסגרות הפרלמנטריות ולפורומים ציבוריים שונים שבהם היה אפשר לווסת את הקונפליקט באמצעות כללי משחק מוסכמים. הסיבה העיקרית לכך היתה לאמתו של דבר חולשתן של המסגרות היישוביות שנועדו לטפל, למשל, ביחסי העבודה מהבחינה הפוליטית, הכלכלית והמשפטית. בסימו של דיון זה ניתן אפוא לומר שהמאמץ האינטלקטואלי, הארגוני והפוליטי הוכח כהצלחה חלקית בלבד, אבל גם הצלחה חלקית זו השפיעה השפעה מרחיקה לכת על ההיסטוריה החברתית והפוליטית של היישוב היהודי שנים לא מעטות לאחר הקמת המדינה. סייע לכך כמובן השלטון הממושך של המפלגה המרכזית בתנועת הפועלים, מפא"י, שהחל למעשה ב-1933 והסתיים ב-1977. אולם שלטונה של מפא"י לא בא לה דווקא הודות לדבקותה ביעדיה הראשונים – בינוי מעמד הפועלים כמנוף למימושה של חברה ציונית, סוציאל-דמוקרטית – אלא דווקא בשל גמישותה האידאולוגית. עם זאת, מן הראוי לציין שלמרות שלתנועת הפועלים המאורגנת היתה השפעה על קביעת תנאי העבודה והשכר של הפועל השכיר המאורגן, לא היה בכוחה להשפיע באופן מהותי על השוק החופשי, מבנה המשק, הבעלות ואמצעי הייצור.²⁵ מכל מקום, בשנות השלושים והארבעים ניכר שהאתגר של בינוי מעמד הפועלים, אתגר שמומש באופן חלקי בלבד, מפנה מקומו, אם כי בהדרגתיות, לאתגר חדש – בינוי אומה. השואה, מלחמת העצמאות והעלייה הגדולה בשנות החמישים, דחקו הצדה כמעט לחלוטין את היעדים המקוריים של תנועת הפועלים. בינוי האומה חייב את העילית הפוליטית לפתח אסטרטגיה חדשה ומכניזמים שונים של מניפולציות במשאבי כוח אדם וסמלים.

1940-1995, תל-אביב 1995.

25. ראו מאמרו של יעקב שביט בכרך זה.

רשימת משתתפים

אוניברסיטת חיפה	דבורה ברנשטיין
האוניברסיטה העברית בירושלים	עמירם גונן
האוניברסיטה העברית בירושלים	נחום גרוס
האוניברסיטה העברית בירושלים	אברהם דורון
אוניברסיטת תל־אביב	יובל דרוור
אורנים, המכללה האקדמית לחינוך	יוסף ושיין ז"ל
האוניברסיטה הפתוחה	אביבה חלמיש
אוניברסיטת חיפה	מחמוד יזבק
אוניברסיטת בר־אילן	יוסי כץ
האוניברסיטה העברית בירושלים	חגית לבסקי
האוניברסיטה העברית בירושלים	משה ליסק
האוניברסיטה העברית בירושלים	יעקב מצר
אוניברסיטת סטנפורד, קליפורניה	בת־שבע מרגלית־שטרן
האוניברסיטה העברית בירושלים	אברהם סלע
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב	נחום קרלינסקי
האוניברסיטה העברית בירושלים	יצחק רייטר
אוניברסיטת תל־אביב	יעקב שביט
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב	שפרה שוריץ

רשימת קיצורים

- אב"ג - ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל
אה"ע - ארכיון העבודה, מכון לבון, תל-אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת-אפעל
א"מ - ארכיון המדינה, ירושלים
אמ"ע - הארכיון ההיסטורי של מפלגת העבודה, בית ברל
א"צ - ארכיון צה"ל, גבעתיים
אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת-אפעל
אש"צ - ארכיון השומר-הצעיר, גבעת חביבה
את"ה - הארכיון לתולדות ה'הגנה', תל-אביב

FRUS - Foreign Relations of the United States

NA - National Archives, College Park, Maryland

PRO - Public Record Office